

Микола КОЗЛОВЕЦЬ
доктор філософських наук
професор кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ ЯК ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

В умовах новітніх процесів націє- і державотворення, динамічних змін у всіх сферах життя українського суспільства, його демократизації та модернізації зростає роль культури як інтелектуального та духовного фундаменту державної політики, системи моральних норм і цінностей. У цьому контексті особливо значущою стає проблема вивчення традиційної культури українців як духовно-ментального феномену. Надзвичайно важливим є й дослідження самобутності української культури на тлі широкомасштабної війни Росії проти України.

Традиційна культура містить в собі культурні шари різних епох від глибокої давнини до сьогодення і проявляється в її самоідентифікації з етносом, нацією, в народних традиціях, стереотипах соціальної поведінки і діях, повсякденних уявленнях, виборі культурних еталонів і соціальних норм, орієнтації на певні форми світогляду, в ментальності людей. У цьому полягає її ціннісно-нормативний і смисловий зміст, а також соціальні механізми передачі її цінностей, їх успадкування, які «працюють» в процесі безпосереднього спілкування людей та їх поколінь, нерідко без різноманітних і не завжди ефективних інституційно-організованих форм-посередників.

Традиційна, народна культура значною мірою збігається з етнічною, набуває яскраво виражений соціальний, національний компонент, змикається з різноманітними субкультурними утвореннями, в тому числі й із релігійними віруваннями. На цій підставі традиційна культура визначає й унормовує всі аспекти життєдіяльності людей та їхніх груп, суспільства в цілому. До числа таких аспектів відносяться уклад життя, форми господарської діяльності, звичаї, обряди, регулювання відносин між людьми власної та іншої віри, тип сім'ї, виховання дітей, ставлення до природи, світу, а також легенди, вірування, повір'я, знання, мова.

Стійкість звичаїв, традицій, обрядів, їх невикорінність були воістину рятівними для збереження і передачі новим поколінням досягнень

культури. Через систему звичаїв і традицій кожний народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в низці поколінь, а відтак і свій менталітет. Спадковість поколінь, вірність звичаям і традиціям народ розглядав як основний закон свого життя.

Зазначимо, що крізь призму швидкоплинного часу ми не завжди можемо об'єктивно оцінити історичну роль традицій, звичаїв, обрядів, часто залишаємо поза увагою те, що вони, як і будь-які інші соціальні інститути минулих епох, виникали, вдосконалювались, сприяли розвитку життя, виступали потужними факторами стабілізації суспільних відносин. Набуваючи форми масових звичок, які підтримувались силою громадської думки, звичаї і традиції отримували велику стійкість, ставали свого роду охоронцями досягнень минулого. І цей їх аспект відіграв визначну роль в історії, незважаючи на те, що на певній ступені свого розвитку ті чи інші конкретні звичаї і традиції певною мірою перетворювалися і в гальмо суспільного прогресу.

Будь-яке трактування сутності культури не може бути повним без з'ясування поняття ментальності. Ментальність – це явище, навички усвідомлення оточуючого світу, схеми, що мислять, образні комплекси, життєві й практичні установки людей тощо. В цьому контексті ментальність виступає сферою, яка програмує поведінку людини. Формуючи реакцію людини на оточуючий світ, ментальність структурує відтворення культури. Вона виступає фактором, який програмує збереження самототожності цивілізації, оформляє канал її еволюції, оскільки визначає загальні орієнтири культурної творчості, параметри і критерії відбору інновацій [1, с. 27]. Якщо культура трактується як самоорганізований пакет позабіологічних програм людської діяльності, то ментальність може тлумачитись як специфічний блок культури, який відповідає за структурування цього пакета і вирішує завдання вибору і комбінування конкретних програм у заданих ситуаціях, а також містить мову програмування, якою складені всі наявні програми і можуть бути написані нові.

Не випадково, в концепціях сучасних дослідників ментальності наскрізним є твердження, що зазначений феномен існував у ранніх культурних пам'яток задовго до осмислення наукою його сутності. Він виконував онтологічну, гносеологічну, аксіологічну і праксеологічну функції та регулював сфери буденного життя людини й суспільства [2; 3; 4; 5]. Відтак ментальність розкривається ученими крізь призму системи поглядів, оцінок, норм, умонастроїв, які засновані на пануючих у певному суспільстві знаннях та віруваннях, і спільно

з домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого формують ієрархію цінностей, а, отже, і характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси тощо, що відрізняють саме цю спільноту від іншої [6, с. 222 – 223]. Ментальність – це метамова культури і людської свідомості. Змінити ментальність – важко і довго. Хоча є й інший варіант – це «розширення» культурного простору, створення нових культурних реалій, що спричиняє зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя.

Ментальність цікавить нас також в аспекті співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Ми поділяємо тезу науковців про те, що ментальність є базовим носієм сутнісних характеристик культури і цивілізації. Саме ментальність створює собою всю безмежну феноменологію конкретної цивілізації і культури [7, с. 17 – 18]. Вона дозволяє визначити пріоритетне місце культури в цивілізації, яка народжується разом із формуванням ментальності. В ментальності відображаються значущі зміни цивілізаційної моделі. Нарешті, розпад ментальності, що втратила здатність вписувати людину в світ, об'єктивується в розпаді цієї цивілізації.

Одним із аспектів цивілізаційного пізнання вітчизняної культури України є її ментальність, яка проявляється крізь призму культуроґенези, культурної традиції. Пануюча міфологія, вірування та повір'я, неповторна народна культура, усна народна творчість, культурні традиції, звичаї й обряди, мова суттєво вплинули на формування ментальності, національного характеру, психології українців, їх світосприйняття й світовідношення. Як сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українців – від найдавніших часів до сучасності, українська культура є формою організації життя і діяльності людей. Генеза формування ментальних структур українського етносу, його основних архетипів дає можливість сформувати історично унікальне обличчя нації, глибше зрозуміти причинно-наслідкову кореляцію й специфіку суспільно-політичного та культурного розвитку [1, с. 8].

Традиційна культура символізує самотній образ української нації, її унікальне мовомислення, неповторне світовідчуття, світогляд, ментальність, духовність, моральні, етичні, естетичні, мистецькі, релігійні та інші цінності. Так, культура Запорізької Січі формувалась у руслі українських генетичних джерел. В її основі містилися глибокі традиції українського народу. Водночас історичні особливості життя Січі позначилися і на її духовній культурі. Кожен, хто приходив на Січ,

вносив у культурне середовище щось своє, певні риси, особливості культури і мистецтва свого народу. Внаслідок переплетення цих індивідуальних культур сформувалась оригінальна, яскрава, різнобарвна самотутня культура, яка справила величезний вплив на розвиток культури всієї України. З плином часу вона увійшла як складова в духовне життя сучасної української нації. Художні вподобання, демократичні настрої козацького середовища визначили колорит розвитку української духовної культури.

Відгородитися ментальним муром у сфері етнокультурних процесів рідко кому вдається. Духовну суверенність етносу та нації охороняють особливі механізми етнокультурного самозбереження. Сприяючи засвоєнню окремих елементів іншої культури, специфічному редагуванню цих запозичень, перетворенню у власному душі, вони затримують те, що може спотворити, підірвати зсередини культуру реципієнта. Ці механізми ефективно спрацьовують лише за умов духовної суверенності національного менталітету, коли нація відчуває себе самостійним суб'єктом соціокультурної творчості, а не асоційованим, духовно залежним від іншої, яку вона вважає взірцем, законодавцем мод для меншшартісних у царині політичного, культурного й економічного життя. Асоційована нація немовби «прив'язана» до іншої – «суверена». Етнокультурні запобіжники виходять із ладу й уже не спроможні захистити свою націю, її культуру від розмивання, спотворення, набрання проміжних форм, маргіналізації та подальшої деградації в ерзац-культуру – таку собі етнокультурну біомасу, яка зберігає лише регіональні ознаки в межах культури нації, що перемогла.

Україна розташована на геокультурному пограниччі, порубіжжі, відтак й український етнос мусив відповідати на виклики цієї ситуації. Але попри регіональну розмаїтість української культури, її локалізацію як на матірній землі, так і в діаспорі, вона виступає як цілісність, втілює соборність українського народу і держави, набула міжнародного визнання як складова української цивілізації [7, с. 256].

У межах сучасних глобалізаційно-інформаційних процесів, європейської та євроатлантичної інтеграції України особливої актуальності набуває, з одного боку, послідовна адаптація українського суспільства до культурних стандартів і духовних цінностей країн Європейського Союзу при неухильному збереженні та примноженні національних традицій та самотутності, а з другого – наукове осмислення цих процесів в контексті цивілізаційного вибору українства

і його підтримки з боку країн європейської співдружності. На жаль, українська спільнота сьогодні часто сліпо обирає як взірць культуру і цінності інших країн, забуваючи про свої власні, сформовані протягом багатьох століть в процесі діяльності десятків і сотні поколінь. У вітчизняну культурну сферу нерідко проникають й чужі ментальності українців цінності, наприклад, пріоритетність матеріальних і фізіологічних потреб над духовними.

Питання культури, цінностей мають принципове значення, коли йдеться про основні вектори зовнішньої політики конкретної країни. Щодо України, то необхідно знайти точки дотику між традиційними для українського суспільства цінностями і новими культурними впливами, що привноситься глобалізованим світом. Ретельний аналіз на суспільне життя в Україні дає можливість усвідомити, що протягом багатьох століть в нашій країні формувалася і сформувалася духовна цивілізація, високі духовно-моральні цінності, котрі найбільш повно розкриваються саме в християнській етиці, працелюбності, добротності, взаємодопомозі й самоврядуванні, в тій структурі буття, де духовні мотиви життя домінували над матеріальними, де метою життя були не речі, не споживання, а вдосконалення душі. Саме ці духовні форми існування пронизують все історичне життя українського народу, його ментальність і котрі є фундаментом самобутньої української цивілізації.

Іншими словами, прямий вихід на всю світову культуру, класичну та сучасну, без посередництва колишньої метрополії – одна з основ збереження і розвитку української ідентичності та наявності власне українського погляду на світ і на самих себе. Інша така основа – вміння зберігати духовну суверенність, мати потужну систему культурного розпізнавання «свій – чужий». Чимало українців й досі не бачить демаркаційної лінії між українським і російським, на що й робить ставку Кремль. Ця історично зумовлена ситуація уможливила продукування пропагандистсько-політичних проектів на кшталт «одного народу», «братського союзу», «єдиного простору» тощо. Та частина українського загалу, яка продовжує дивитися на себе очима недавньої метрополії, зневажає свою власну культуру, історію, зрештою, своє незалежне майбутнє, а в підсумку за це вже довелося заплатити тисячами життів громадян України, і невідомо, скільки ще доведеться платити. На тлі російської агресії ще зрозумілішим стає, що йдеться не тільки про ігнорування РФ основоположних принципів міжнародного права і втручання у внутрішні справи суверенної держави,

а й про зіткнення двох цивілізаційних світів, двох культур, двох світоглядів і ціннісних орієнтирів. Відтак дедалі пріоритетнішим стає деколонізація і дерусифікація вітчизняного соціокультурного простору, «змістовна українізація» всіх сторін життя громадян України, збереження культурної самобутності українського народу, його культурно-духовних надбань і створення сприятливих умов доступу до них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
2. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. Київ: Кондор, Вид. 1-ше, 2003. С. 576 – 736.
3. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнитого націотворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.
4. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. Львів : Літопис, 2004. 720 с.
5. Гордійчук О.О. Ментальність у добу глобалізації: монографія. Житомир : Новоград, 2021. 372 с.
6. Ментальність. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. С. 222 – 223.
7. Рафальський О.О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ: Бланк-Прес, 2010. 358 с.